

СЭДЭВ 5. МӨНГӨН ХӨРӨНГИЙН УДИРДЛАГА, ӨРХИЙН ТӨСӨВ

Сэдвийг судлахын ач холбогдол, үр дүн

Энэ сэдвийг судалснаар төсөв, түүний бүтцийн талаар онолын мэдлэгтэй болж, хувь хүний болон өрхийн төсөв, түүнийг удирдах арга барилд суралцана. Мөн өрхийн төсвөө төлөвлөх, шинжилгээ хийх, санхүүгийн оновчтой шийдвэр гаргах, түүнийгээ хэрэгжүүлэх мэдлэг, чадвартай болно.

Тулгуур ойлголт

- Төсөв
- Төсвийн бүтэц
- Өрхийн орлого
- Тогтмол орлого
- Нэмэгдэл орлого
- Өрхийн зардал
- Тогтмол зардал
- Хувьсах зардал
- Өрхийн тайлан тэнцэл
- Өрхийн актив
- Зээл
- Зээлжих коэффициент
- Хөрвөх чадварын коэффициент
- Хувь хүний санхүүгийн төлөвлөлт
- Хувь хүний санхүүгийн төсөв зохиох

5.1 Хувь хүний төсөв, түүний бүтэц

Төсөв нь хувь хүн, өрх, аж ахуйн нэгж, улсын бүх түвшинд байна. Дээрх бүх төсвийн нийтлэг шинж нь юу вэ? Аль ч түвшний төсөв орлого, зарлагаас тогтдог. Өөрөөр хэлбэл, хувь хүн, өрх гэр, аж ахуйн нэгжүүд болон улс нь орлого олж, түүнийгээ зарцуулдаг.

***Төсөв:** Хувь хүний шийдвэрийн дагуу мөнгөн орлогыг бүрдүүлэх, түүнийг ашиглахтай холбоотой гарч байгаа харилцаа.*

Хувь хүн олсон орлогоо хэрэглэх эсвэл хуримтлуулах зорилгоор яаж хуваарилах талаар цаг ямагт ухамсартайгаар болон ухамсарлаагүй байдлаар шийдвэр гаргадаг.

Хувь хүний санхүүгийн шийдвэр нь хувь хүний төсөвтэй холбоотой эдийн засгийн харилцааны нэгдэл байдаг. Мөнгөн хөрөнгө хэрхэн бий болгох, түүнийгээ хэрэглээ, хадгаламж, хөрөнгө оруулалтын хооронд зохистой хуваарилах, түүнчлэн хөрөнгө оруулалтыг орлого олох чадвараар нь оновчтой багцлахад төсвийн удирдлагын зорилго оршино.

Хувь хүний болон өрхийн төсвийн бүтэц мөнгөний эх үүсвэр, тэдгээрийг ашиглах чиглэлийг тодорхойлж байдаг.

ШИГТГЭЭ

Орос хэл дээр бичигдсэн санхүүгийн ном, зохиолуудад “Өрхийн санхүү” (Финансы домашних хозяйств), “Хувь хүний санхүү” (Личные финансы), “Хүн амын санхүү” (Финансы населения) гэсэн ойлголт хэрэглэгддэг. Англи хэл дээр бичигдсэн ном зохиолуудад “Хувь хүний санхүү” (Personal finance), “Өрхийн санхүү” (Household finance), “Хэрэглэгчийн санхүү” (Consumer finance), “Гэр бүлийн санхүү” (Family finance) гэсэн нэр томъёонууд хэрэглэгддэг. Их, дээд сургуулийн оюутнуудад зориулсан сурах бичгийн тухайн бүлэгт хувь хүн, өрх гэрийн санхүүтэй холбоотой шийдвэрийг хувь хүн гаргадаг учраас дээрх хоёр субъект нэг нэгнийгээ бүрэн орлох боломжтой юм. Иймээс хувь хүний болон өрхийн төсөв, санхүү ижил утга илэрхийлнэ.

Хувь хүний төсөв нь дээр тайлбарласнаар дараах бүтэцтэй байна. Үүнд:

1. Хувь хүний орлого;
2. Хувь хүний зарлага.

Хувь хүний орлого, түүний ангилал

Эдийн засгийн онолоор орлогыг 2 түвшинд авч үздэг. Үүнд:

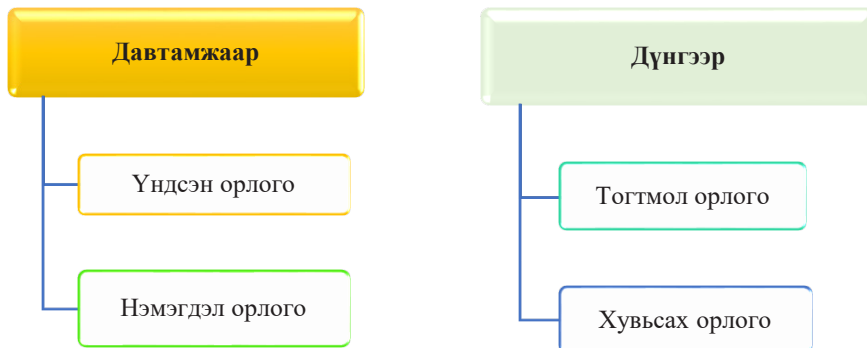
Хувь хүний орлого: Цалин, тэтгэвэр, оюутны тэтгэлэг, үндсэн хөрөнгө түрээслүүлсний орлого, хадгаламжийн хүү, гэрээгээр ажил гүйцэтгэсний хөлс гэх мэт хэлбэрээр хувь хүнд орж буй мөнгө.

1. Микро эдийн засгийн түвшинд: Орлого нь үйлдвэрлэлийн аль нэг хүчин зүйлийг өмчилсөнтэй уялдан, хэн нэг хүний гарт орж ирж буй мөнгөний нийлбэр.
2. Макро эдийн засгийн түвшинд: Улсын төсвийн татварын орлого, үндэсний орлого г.м.

Хувь хүний орлогыг нилээд хэдэн шинж чанараар ангилдаг. Зураг 5.1-ийг харна уу.

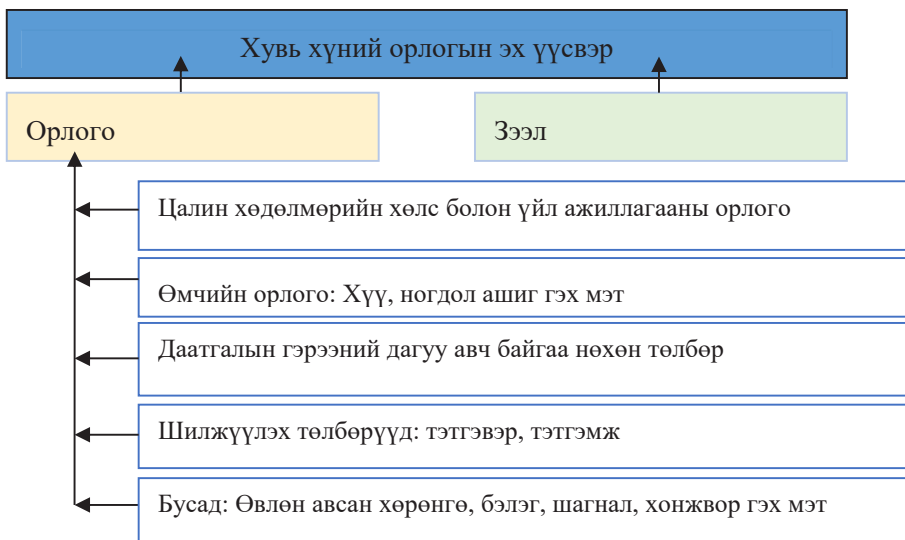
- ✚ **Үндсэн орлого:** Цалин, хөдөлмөрийн хөлс, тэтгэвэр, оюутны тэтгэлэг, тэтгэмжийн хэлбэрээр сар бүр эсвэл тогтоосон хугацаанд авч буй мөнгөн орлогууд хамаарна.
- ✚ **Нэмэгдэл орлого:** Шагнал, урамшуулал, бэлэг, хандив эд зүйлс худалдан борлуулсны болон туслах аж ахуйгаас орох орлого бөгөөд цаг үеийн шинж чанартай орлогууд багтана.

Зураг 5-1 Орлогын ангилал

- ✚ **Тогтмол орлого:** Сар бүр ижил хэмжээгээр орж ирдэг орлого. Тухайлбал, хадгаламжийн хүүний орлого, хүүхдийн мөнгө, тэтгэвэр зэрэг нь тогтмол дүнтэй орлого юм.
- ✚ **Хувьсах орлого:** Дүн нь сар бүр өөр байдаг орлогыг хэлнэ. Жишээ нь, Бараа худалдан борлуулсны орлого, компанийн үйл ажиллагааны төлөв байдлаас хамаарч энгийн хувьцаанд олгож байгаа ногдол ашиг гэх мэт.

Зураг 5-2 Хувь хүний орлогын эх үүсвэр

Хувь хүн орлогоо өдөр тутмын хэрэгцээт зүйл (хүнс, хувцас, орон сууцны төлбөр гэх мэт) худалдан авах, нийгмийн даатгалын шимтгэл, татвар төлөх, хуримтлал үүсгэх гэх мэт зүйлд зарцуулдаг.

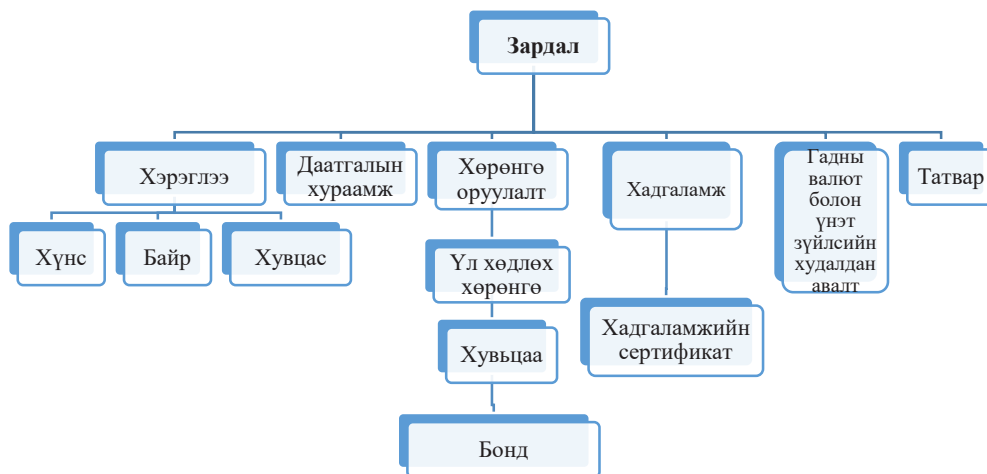
Өрхийн зарлага: Өрхийн зарлага нь өрхийн гишүүн бүрийн хэрэгцээг хангахад зориулагддаг. Айл өрхийн гишүүн бүрийн хэрэгцээ харилцан адилгүй байдаг. Зарим нь аль болох цөөн тооны хямд хэрэглээг сонгож байхад, зарим нь олон тооны өндөр үнэтэй зүйлийг сонгон хэрэглэдэг. Үүнээс үзэхэд өрх бүрийн хэрэгцээ, хэрэглээ олон янз байж болно. Тухайлбал, зайлшгүй хэрэгцээ, нэг удаагийн хэрэгцээ, тансаг хэрэглээ, тогтмол хэрэглээ гэх мэт. Үүнтэй уялдаатайгаар өрхийн зарлагыг ч гэсэн дээрх байдлаар ангилж болно. Өрхийн зарлага нь тухайн гэр бүлийн гишүүдийн хэрэгцээг хангахад шаардагдах хөрөнгийн зарцуулалтыг хэлдэг. Зайлшгүй зардал гэдэгт айл өрх оршин тогтнож, амьдрахын тулд шаардагдах наад захын хэрэгцээг хангах /өдөр тутмын/ зардлууд багтана. Бусад зардал буюу цаг үеийн зардалд нэг удаагийн буюу үргэлж давтагддаггүй зардлууд багтана.

Өрхийн зардлын төрлийг Зураг 5-3-аас харж болно.

Өрхийн тогтмол зардалд орон сууцны төлбөр, зээлийн төлбөр, даатгалын хураамж гэх мэт тогтмол дүнтэй зардлууд орно.

Өрхийн хувьсах зардалд хүнс, хувцас, гутал, утасны төлбөр, нийтийн тээврийн тасалбар буюу төлбөр, эрүүл мэндийн үйлчилгээний хөлс гэх мэт тухайн үеийн хэрэглээнээс хамаарч гардаг зардлууд багтана.

Зураг 5-3 Өрхийн зардлын төрөл

Өрхийн болон хувь хүний нийт зардалд эзлэх тогтмол болон хувьсах зардлын хувийн жин ам бүлийн тоо, эцэг, эхийн эрхэлж байгаа ажил, бизнесийн төрөл зэрэг олон хүчин зүйлээс хамаарч өөр өөр байна.

5.2 Өрхийн төсвийн удирдлагын аргууд

Мөнгөн орлого, зардлын бүртгэл хөтлөх, төлөвлөгөөний дагуу захиран зарцуулах үйл ажиллагааг төсвийн удирдлага гэнэ. Өрхийн төсвийн удирдлага нь өрхийн гишүүдийн материаллаг болон соёлын /оюун санааны/ хэрэгцээг хязгаарлагдмал нөөцөөр бүрэн дүүрэн хангахад чиглэгдэнэ. Хувь хүний санхүүгийн төлөв байдалд дүгнэлт өгч, шинжилгээ хийх нь санхүүгийн удирдлагын нэг арга юм. Хувь хүний санхүүгийн төлөв байдлын шинжилгээ хувь хүний санхүүгийн зорилгыг тодорхойлох, түүнийг биелүүлэх санхүүгийн төлөвлөгөө болон төсвийг зохиох, тэрчлэн, төлөвлөсөн орлого болон зарлагад хяналт тавих үе шатуудаас бүрдэнэ.

Хувь хүн хадгаламжтай болох нь хувь хүний санхүүгийн удирдлагын нэг чухал зорилт юм. Банк, бусад хадгаламж зээлийн байгууллагад байршуулсан болон түрийвчинд байгаа мөнгөө оновчтой зохицуулан удирдахыг мөнгөний урсгалыг удирдах гэж нэрлэдэг. Орлого хязгаарлагдмал, хэрэгцээ хязгааргүй байдаг тул өрхийн санхүүгийн удирдлага зайлшгүй чухал юм. Хувь хүн болон өрхийн төсвийн удирдлагад дараах аргууд түгээмэл ашиглагддаг. Үүнд:

- А. Орлого, зарлагаа бүртгэх;
- Б. Хувь хүний болон өрхийн тайлан тэнцэл гаргах;
- В. Хувь хүний санхүүгийн төлөвлөлт хийх;
- Г. Хувь хүний санхүүгийн төсөв боловсруулах.

Төсвийн удирдлагын эдгээр аргуудаас эхний хоёрыг дэлгэрэнгүй авч үзье.

А. Орлого, зардлаа бүртгэх

Өрх гэр орлого, зардлаа бүртгэх нь өрхийн санхүүгийн удирдлагын эхний чухал алхам байдаг. Орлогыг бүртгэхдээ эх сурвалж, он сартай нь бүртгэнэ. Ингэснээр сард тухайн өрхийн олж байгаа орлогын дүн гарна.

Зардлыг өдөр бүр бүртгэх хэрэгтэй. Мөн зардлыг бүртгэхдээ зардлын бүлэг, төрлөөр ангилж бүртгэх нь өрхийн төсвийн төлөвлөлт хийхэд хэрэглэгддэг. Зардлын төрлийг ангилахдаа хэрэглээний сагсны бүлгээр хийх нь зүйтэй.

ШИГТГЭЭ

Үндэсний статистикийн хорооноос айл өрхийн хэрэглээ, түүний хэв маягт судалгаа хийсний үндсэн дээр хэрэглээний барааны сагсны бүтцийг тодорхойлдог. Өнөөдрийн байдлаар Монгол Улсын хэрэглээний сагс нийт 12 бүлгийн 329 бараа, үйлчилгээнээс бүрдэж байна.

Монгол Улсын хэрэглээний сагсны бүтэц:

1. Хүнсний бараа, ус ундаа	8. Холбооны хэрэгсэл, шуудангийн үйлчилгээ
2. Согтууруулах ундаа, тамхи	9. Амралт, чөлөөт цаг, соёлын бараа үйлчилгээ
3. Хувцас, бөс бараа, гутал	10. Боловсролын үйлчилгээ
4. Орон сууц, ус, цахилгаан, түши	11. Зочид буудал, зоогийн газар, дотуур байр
5. Гэр ахуйн тавилга, гэр ахуйн бараа	12. Бусад бараа үйлчилгээ
6. Эм тариа, эмнэлгийн үйлчилгээ	
7. Тээвэр	

Хэрэглээний сагсанд хамаарагддаг 329 төрлийн бараанууд дээрх 12 бүлэгт хуваарилагдаж, бүлэг тус бүр нь дэд бүлэг болон ангилагддаг. Жишээ нь, хүнсний бараа, ундаа, ус гэсэн 1-р бүлэгт дараах бараа орно. Үүнд:¹⁸

1. Сүү, сүүн бүтээгдэхүүн	5. Төрөл бүрийн тос, өөх
2. Мах, махан бүтээгдэхүүн	6. Сахар, жимс
3. Хүнсний бүтээгдэхүүн	7. Согтууруулахгүй ундаа
4. Талх, гурил будаа	

Ингэж бүртгэх нь зардлын бүтцийг тодорхой мэдэх боломжийг олгодог. Тухайн хүн нийт зардлынхаа хичнээн хувийг юунд зарцуулснаа мэдснээр хэмнэх зардлаа тодорхойлох боломжтой болдог. Тэрчлэн, дараа дараагийн сарын өрхийн төсвийн төлөвлөгөөг зохиох суурь нь болох ач холбогдолтой. Өрхийн төсвийн удирдлагын нэг арга болох орлого, зардлын бүртгэлийг бүлэглэхээс гадна өдөр бүр хөтөлж, долоо хоног болон сараар нэгтгэн дүгнэх нь чухал. Доор толилуулж буй “Өрхийн хувийн зардлыг бүртгэх хүснэгтийн маягт” дээр үзүүлсэн байдлаар өрхийн зардлыг хөтөлж болно. Хүснэгт 5-1-ийг харна уу.

Б. Өрхийн тайлан тэнцэл, түүнийг гаргах

Хувь хүн болон өрх гэр өөрийн хөрөнгийн хэмжээг тодорхойлох, орлого болон зардлаа хянахад тайлан тэнцэл чухал ач холбогдолтой юм.

Тайлан тэнцэл (баланс): Өрхийн хөрөнгө, санхүүгийн эх үүсвэрийг харуулсан баримт.

Тайлан тэнцэл нь тухайн өрхийн санхүүгийн үйл ажиллагааны дүр зургийг харуулдаг.

¹⁸ Монгол Улсын статистикийн эмхэтгэл, 2015, х 148.

Тайлан тэнцэл нь актив (хөрөнгө), пассив (эх үүсвэр) гэсэн 2 хэсэгтэй. Тайлан тэнцлийн актив, пассив хоёр тэнцэж байдаг.

Хүснэгт 5-1 Өрхийн болон хувийн зардлыг бүртгэх маягт

№	Үзүүлэлтүүд	Даваа	Мягмар	Лхагва	Пүрэв	Баасан	Бямба	Ням
Хүнсний бараа	Талх, гурил, будаа							
	Мах, махан бүтээгдэхүүн							
	Сүү, сүүн бүтээгдэхүүн							
	Сахар, жимс							
	Төрөл бүрийн тос, өөх							
	Согтууруулахгүй ундаа							
	Хүнсний ногоо							
	Согтууруулах ундаа							
Тамхи								
Хувцас	Эрэгтэй							
	Эмэгтэй							
	Хүүхдийн							
Орон сууц	Байрны төлбөр							
	Ус							
	Цахилгаан							
Гэр ахуйн бараа								
Эм тариа								
Тээвэр	Такси							
	Нийтийн тээвэр							
	Шатахуун							
Үйлчилгээ	Үсчин							
	Гар утас							
	Суурин утас							
	Сургалтын төлбөр							
	Ном, хэвлэл, үзвэр							
Ахуйн хэрэглээний бараа								
Зээлийн төлөлт								
Амралт, зугаа цэнгэл								
Бусад								
Нийт зардал								
Тэмдэглэл								

Эх сурвалж: “Өрхийн төсөв дэвтэр” 2012-“Эрдэм мэдлэг түгээх төв” ТББ. Улаанбаатар хот.

Тайлан тэнцлийн актив тал нь тухайн өрхийн болон хувь хүний мөнгө хаана, ямар хэлбэртэйгээр байршиж байгааг харуулдаг. Жишээ нь, тухайн өрхийн мөнгө банкны хугацаатай, хугацаагүй хадгаламж, хашаа, мал сүрэг, машин, тавилга гэх зэрэг хэлбэртэй болсон байдаг ба эдгээрийг тайлан тэнцлийн актив талд тэмдэглэнэ. Харин пассив талд мөнгөний эх үүсвэрийг харуулдаг. Банкны зээл нь орон сууц худалдан авах зэрэгт тухайн өрхийн зарцуулсан мөнгөний эх үүсвэр болдог. Өрхийн тайлан тэнцэл, төсөв хоёр нь хоорондоо нарийн холбоотой ч хоёр өөр ойлголт юм. Үүнийг дараах хүснэгтээр харуулав.

Хүснэгт 5-2 Өрхийн тайлан тэнцэл болон өрхийн төсвийн хоорондох ялгаа

	Өрхийн тайлан тэнцэл	Өрхийн төсөв
Зорилго	Өрхийн хөрөнгийн хэмжээг тодорхойлох	Орлого болон зардлыг хянах
Хамрах хугацаа	Урт (улирал, жилээр) хугацааг хамарна.	Богино (өдөр, сар, улирал) хугацааг хамарна.

Хүснэгт 5-3 Өрхийн тайлан тэнцлийн жишиг загвар

№	Актив	Дүн	№	Пассив	Дүн
1	Банкин дах хугацаатай болон хугацаагүй хадгаламж		1	Үл хөдлөх хөрөнгийн зээл	
2	Худалдан авсан хадгаламжийн сертификат		2	Банкны зээл	
3	Засгийн газрын үнэт цаас		3	Хэрэглээний зээл	
4	Худалдан авсан хувьцаа		4	Боловсролын зээл	
5	Амьдралын даатгал		5	Зээлийн картын хэрэглэх лимит	
6	Орон сууц		6	Бусад өглөг	
7	Орлого олох зорилготой үл хөдлөх хөрөнгө				
8	Урлагийн болон эртний эд зүйлс				
9	Удаан эдэлгээтэй эд зүйлс (автомашин, тавилга, мал сүрэг, хувийн усан онгоц)				
10	Бусад хөрөнгө				
A	Нийт актив = 1+2+3 ... +10		B	Нийт пассив = 1+2+3+4+5+6	
			B	Цэвэр хөрөнгө = A - B	

Тайлан тэнцэл зохиох гол зорилго нь дээр дурдсанаар хувь хүний (өрхийн) хөрөнгийн хэмжээг тодорхойлоход оршино. Хэрэв баланс эерэг гарч байвал (актив > пассив байвал) зээлээ төлөх чадвартай байна гэсэн үг бөгөөд хувь хүний санхүү тогтвортой гэдгийг илтгэдэг. Эсрэгээрээ, хэрэв сөрөг гарвал (актив < пассив байвал) хувь хүнд дампуурах аюул нүүрлэж байгааг харуулах ба хадгаламжаа нэмэгдүүлэх, хөрөнгө оруулалтын үр ашгийг нэмэгдүүлэх тал дээр арга хэмжээ авахыг сануулж байдаг.

Өрхийн цэвэр хөрөнгө нь өрхийн нийт хөрөнгөөс нийт өр төлбөрийг хассантай тэнцүү.

Өрхийн цэвэр хөрөнгө = Актив - Пассив

Хувь хүний хөрөнгийн өөрчлөлт нь түүний санхүүгийн байр суурийг илэрхийлдэг. Хувь хүний хөрөнгийг дараах хоёр (зээлжилтийн коэффициент, хөрвөх чадварын коэффициент) үзүүлэлтээр тодорхойлох боломжтой.

Зээлжилтийн коэффициент*:
Нийт пассивыг (өр төлбөр) цэвэр хөрөнгөд харьцуулсан харьцаа.

Зээлжилтийн коэффициент буурах нь хувь хүний санхүүгийн байдал сайжирч байгааг харуулна.

Жишээ нь, 1,0 сая төгрөгийн зээлтэй хүний цэвэр хөрөнгө нь 0,5 сая төгрөг гэвэл түүний зээлжилтийн коэффициент 2-той тэнцүү. Харин зээл 0,5 сая төгрөг, цэвэр хөрөнгө нь 1,0 сая төгрөг бол зээлжүүлэлтийн коэффициент 0.5 болно. Хувь хүний амьдралын мөчлөгийн явцад зээлжилтийн коэффициент байнга өөрчлөгдөж байдаг. Амьдралын мөчлөгийн эхний шатанд боловсрол олох, хэрэглээний болон үл хөдлөх хөрөнгийн зээл авах хандлага их байдаг учраас зээлжилтийн коэффициент өндөр гардаг. Харин идэр насны үед (40-50 насанд) зээлжилтийн коэффициент буурч эхэлнэ. Хувь хүний санхүүгийн удирдлагын гол зорилго нь тухайн хүн тэтгэвэрт гарахаасаа өмнө энэхүү коэффициентийг 1-ээс бага байлгахад оршдог. Хувь хүний санхүүгийн тогтвортой байдал нь тэтгэвэрт гарахаас өмнө үеийн цэвэр хөрөнгийн хэмжээгээр тодорхойлогдоно.

Хөрвөх чадварын коэффициент:
Хөрвөх чадвартай хөрөнгийг өр төлбөрт харьцуулсан харьцаа.

Хөрвөх чадварын коэффициентыг¹⁹ тооцохын тулд хөрвөх чадвартай хөрөнгүүдийг (актив) зөв тодорхойлох хэрэгтэй.

¹⁹ Хувь хүний санхүүгийн хүрээнд ашиглагддаг санхүүгийн шинжилгээний арга хэрэгслүүдэд дараах үзүүлэлтүүд хамаарагдана. Үүнд: Зээлжилтийн коэффициент, хөрвөх чадварын коэффициент, хувийн хэрэглээний индекс (ХХИ), хувийн хэрэглээний индексийг хэрэглээний үнийн индекстэй (ХҮИ) харьцуулсан харьцаа, зээл авах өөр боломжууд, даатгалын хэлцэл гэх мэт. Оюун, Л., Биндэръяа, Л. Хувь хүний санхүүгийн онол, арга зүй. 2016. УБ.

Хөрвөх чадвартай хөрөнгөд банкинд байгаа харилцах данс, хугацаатай, хугацаагүй хадгаламж болон бэлэн мөнгө хамаарна. Хөрвөх чадвартай активт даатгалыг бас хамруулж үзэх нь зүйтэй. Хөрвөх чадвартай актив болон өр төлбөр тэнцүү бол хөрвөх чадварын коэффициент 1-тэй тэнцүү гэсэн үг. Энэхүү коэффициент 1-ээс их байвал сайн.

5.3 Хувийн (өрхийн) төсөв зохиох аргачлал

Төсөв зохиох: Гэр бүлийн гишүүдийн хэрэгцээнд шаардагдах орлогын эх үүсвэр, түүний зарцуулалт, үр дүнг урьдчилан харж мөнгөөр илэрхийлэн тооцох үйл ажиллагаа.

Төсвийг зөвхөн айл өрхийн хэмжээнд зохиодог бус байгууллага, улс орны хэмжээнд, тодорхой нэгэн үйл ажиллагааны төсвийг хэрэгжүүлэх зориулалтаар зохиодог.

Өрх гэрийн төсвөө, зохиож сурах нь гэр бүлийн нийт гишүүдийн сэтгэл ханамжийг дээшлүүлэх, хүртээмжтэй хуваарилалт хийхэд ихээхэн ач холбогдолтой юм. Жишээлбэл, өрх гэр бүлийн сарын, жилийн нийт орлогын хэмжээ, зардлын төрөл, зарцуулалтын онцлог, зайлшгүй шаардлагатай хэрэгцээ, цаашид ямар хэрэглээг сонгож болох, орлогыг нэмэгдүүлэх ямар боломж байж болох, улмаар орлого, зардлаа зөв удирдах, мөнгөө үр ашигтай зарцуулах арга хэрэгслийг хайж эхлэхэд өрхийн төсөв ихээхэн ач холбогдолтой байдаг.

Өрхийн төсвийн төлөвлөлтийн нэг гол зорилго нь хадгаламжтай болох байдаг. Иймээс хадгаламжийн төлөвлөгөө зохиох нь өрхийн төсвийн төлөвлөлтийн нэг зорилго юм. Хадгаламжийн төлөвлөгөөг хийхэд тухайн үеийн санхүүгийн нөхцөл байдал нөлөөлдөг. Тухайлбал, төлөвлөсөн орлогоос зардлаа нөхөөд мөнгө үлдэж байвал өрхийн төсвийн зарлагаас давсан орлого гэж үзнэ. Зарлагаас давсан орлого нь тухайн цаг хугацааны /сар, жилийн/ тэр өрхийн хуримтлал буюу дараагийн хугацаанд ашиглах нэмэгдэл эх үүсвэр болдог.

Хуримтлал болон нэмэгдэл эх үүсвэрийг дараах байдлаар ашиглаж болно. Үүнд:

1. Өрхийн орлогыг ашигтай байдлаар нэмэгдүүлэх зорилгоор:

- Банкинд хадгалуулах, хуримтлалтай болох;
- Хувьцаа, үнэт цаас худалдаж авах;
- Бусдад зээлдүүлэх гэх мэт.

2. Өрхийн гишүүдэд оюуны хөрөнгө оруулалт хийх зорилгоор:

- Мэргэжил эзэмшүүлэх сургалтын төлбөр төлөх;
- Хэлний сургалтын төлбөр төлөх;
- Мэргэжлийн зэрэг ахиулах сургалтын төлбөр төлөх гэх мэт.

3. Амьдралын нөхцөлөө сайжруулах зорилгоор:

- Гэр бүлдээ хэрэгцээтэй хөдлөх болон үл хөдлөх эд хөрөнгө худалдаж авах (байр, машин, зурагт, хөргөгч гэх мэт).

4. Хэрэглээний сонголт өөрчлөх зорилгоор:

- Хоёрдогч хэрэгцээгээ нэмэгдүүлэх;
- Машиныхаа төрөл чанарыг өөрчлөн сайжруулах;
- Тансаг хэрэглээний гоо сайхны барааг сонгож хэрэглэх;
- Аялал, зугаалга, амралт сувилалд явах гэх мэтээр ашиглах боломжтой.

Өрхийн төлөвлөсөн орлогоос зарлага давсан тохиолдолд дараах арга хэмжээг авч болно. Үүнд:

1. Илүү гарсан зардлыг санхүүжүүлэх эх үүсвэрийг эрж олох шаардлага тавигдана.

- Мэргэжил, мэдлэгээ дээшлүүлэх замаар, ажил, албан тушаалаа өөрчлөх;
- Давхар ажил хийх;
- Өрхийн бизнес эрхлэх;
- Банк болон бусад байгууллага, иргэдээс зээл авах;
- Илүүдэл хөрөнгө, эд зүйлийг худалдан борлуулах.

2. Хэрэглээг хямдруулах:

- Аль болох хямд үнэтэй эд зүйлийн хэрэглээг сонгох;
- Зарим өндөр үнэтэй үсчин, угаалга, хими цэвэрлэгээ, ахуйн засвар зэрэг үйлчилгээнээс татгалзаж аль болох өөрсдийн хүчээр гүйцэтгэх;
- Биеийн эрүүл мэндэд анхаарч өвдөхгүй, эм тарианд илүү зардал гаргахгүй байх.

3. Зарим хэрэглээнээс татгалзах:

- Архи, тамхи зэрэг муу зуршлаа болих;
- Баяр ёслолыг өндөр зардлаар тэмдэглэхээс татгалзах зэрэг аргуудыг нэрлэж болно.

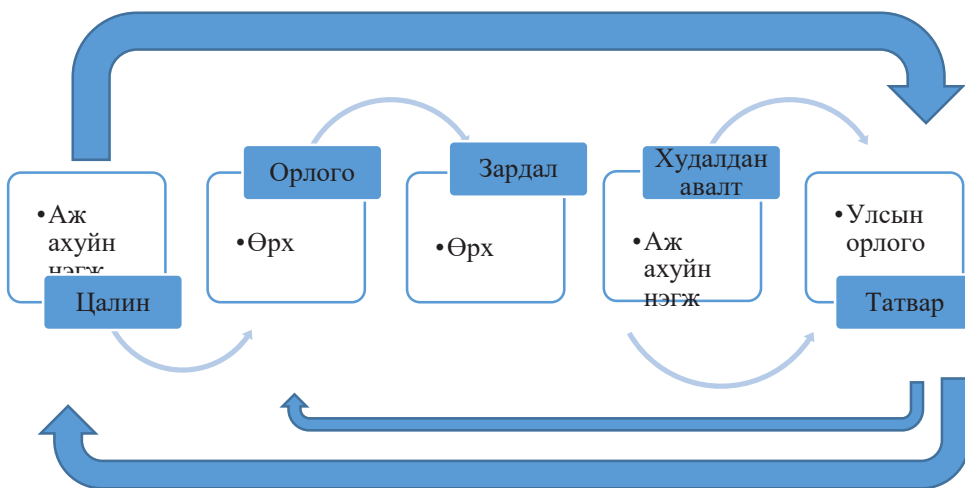
5.4 Хувь хүн, өрх, аж ахуйн нэгж ба улсын төсвийн уялдаа холбоо

Дээр дурдсанчлан хувь хүн, өрх гэр, аж ахуйн нэгж болон улс бүр төсөвтэй байдаг. Тэдгээрийн ижил тал нь бүх түвшний төсөв орлого, зарлагаас тогтдогт оршдог. Хувь хүн, өрх гэр, аж ахуйн нэгж болон улсын төсвүүд өөр хоорондоо харилцан хамааралтай, нэг нь нөгөөдөө нөлөөлж байдаг. Хэдийгээр дээрх төсвүүдийн уялдаа холбоог маш тодорхой зааглахад төвөгтэй ч, нөгөө талаас тэдгээрийн заагийг гаргах нь хөгжлийн зүй тогтлыг нээх, хөгжлийн хандлагыг тодорхойлох практик ач холбогдолтой.

Аль нэг төсвийн орлого, зарлагад гарч байгаа өөрчлөлт нь нөгөө түвшний төсөвт өөрчлөлт оруулж байдаг. Жишээ нь, Аж ахуйн нэгж ажилтнууддаа цалин олгох нь аж ахуйн нэгжийн төсвийн хувьд зардал болно. Энэ цалин нь ажилтны (хувь хүн, өрхийн) төсвийн орлого болох ба ажилтан авсан цалингаасаа хэрэглээний эд зүйлс худалдан авах нь өрхийн төсвийн хувьд зардал болно. Харин энэ нь аж ахуйн нэгжийн төсвийн хувьд орлого болж (борлуулалтын орлого) бүртгэгдэнэ. Үүнтэй адил аж ахуйн нэгжийн төсвийн төлж байгаа татварууд нь байгууллагын хувьд зардал болдог. Харин татвар нь улсын төсвийн хувьд орлогыг бүрдүүлж, улс энэхүү орлогоороо нийгмийн халамж зэрэг шилжүүлэх төлбөрүүдийг санхүүжүүлж байдаг. Ийм маягаар бүх түвшний төсвийн орлого, зарлагууд хоорондоо харилцан уялдаа, холбоотой байдаг.

Хувь хүн, өрх, аж ахуйн нэгж болон улсын төсвийн уялдаа холбоог дараах бүдүүвчээр харуулъя.

Зураг 5-4 Хувь хүн, өрх, аж ахуйн нэгж болон улсын төсвийн уялдаа, холбоо

Улсын төсөв нь аж ахуйн нэгж, өрхийн төсвөөс бүрдэнэ. Харин аж ахуйн нэгж, өрхийн төсөв нь хувь хүний төсвөөс бүрдэнэ. Дээрх төсвүүд харилцан бие биенээ бүрдүүлж байдаг нь тэдгээрийн харилцан хамааралтай гэдгийг мөн харуулж байна. Хувь хүн, өрх гэр, аж ахуйн нэгж болон улсын төсвийн харилцан хамаарлыг Зураг 5.5-аас харж болно.

Зураг 5-5 Улс, аж ахуйн нэгж, өрх болон хувь хүний төсвийн уялдаа холбоо

ТАНЫ МЭДЛЭГТ

Өрхийн төсөв зохиоход анхаарах зүйлс.

1. Өрхийн төсөвтэй байх хэрэгтэй гэдгийг гэр бүлийн гишүүдэд ойлгуулах их чухал. Эс тэгвэл гэр бүлд хүйтэн уур амьсгал тогтох аюултай. Аз жаргалгүй, хүйтэн уур амьсгалтай гэр бүл байснаас өрхийн төсөвгүй байсан нь дээр.
2. Өрхийн төсвийг зохиоходоо гэр бүлийн гишүүдтэйгээ хамтран хийх. Өрхийн аль нэг гишүүн (зөвхөн ээж, эсвэл аав) өрхийн төсөв зохиогоод түүнийгээ бусад гишүүдээрээ хэрэгжүүлэх даалгавар өгөх нь тухайн хүний дарамт гэр бүлд бий болох орчин бүрдэнэ. Үүнээс зайлсхийх хэрэгтэй.
3. Өрхийн төсвийг зохиоход бүх гишүүд оролцох нь дараах ач холбогдолтой.
  - i. Зохиосон төсөв бодитой болно.
  - ii. Гишүүд нэг зорилготой болно.
  - iii. Хэрэгжих боломжийг хангана.
4. Өрхийн төсвийг бодит болоход өрхийн гишүүн бүр эхлээд тодорхой хугацаанд, дор хаяж 3 сар зардлаа тус тусдаа тэмдэглэж долоо хоног тутам нэгтгэж байх хэрэгтэй. Дараа нь өрхийн төсөв зохиоходоо бүх гишүүдийн зардал, хэрэгцээн дээр үндэслэнэ.
5. Өрхийн төсөв зохиоходоо нэг нийтлэг зорилго тавьж өгөх хэрэгтэй. Тодорхой зорилго нь өнөөдрийнхөөс илүү тансаг амьдрах боломж бий болгосон зорилго байх хэрэгтэй. Энэ нь өрхийн гишүүд өрхийн төсвөө хэрэгжүүлэх сонирхлыг бий болгоно.
6. Өрхийн төсөв зохиоходоо хуримтлалын төлөвлөгөө гаргах хэрэгтэй. Олсон орлогын 10 хүртэлх хувь, нэмэгдэл орлогын (гэнэтийн буюу төлөвлөөгүй орлогын) 60 хүртэлх хувийг хуримтлалд хийх хэрэгтэй.
7. Өрхийн төсвийг зохиоходоо зайлиггүй шаардлагатай хэрэглээний зардлыг хэмнэж болохгүй. Эрүүл хоол хүнс зэрэг биет хэрэглээнээс гадна үзвэр үзэх, ном, сонин худалдан авах зэрэг оюуны хэрэглээг хэмнэж болохгүй.
8. Нэгэнт өрхийн төсөв зохиосон бол түүнийг хэрэгжүүлэх хэрэгтэй. Хичээл, зүтгэл гаргах хэрэгтэй. Хэрэгжүүлэхгүй бол төлөвлөгөө, төсөл зохиох нь утгагүй.
9. Төсвөө хэрэгжүүлэхдээ зардлын төлөвлөгөө гаргана. Үүнд өдөрт, долоо хоногт, сард, улиралд, жилд зориулах мөнгөний тоог гаргах хэрэгтэй болно.
10. Ингэснээр хуримтлалын төлөвлөгөөг хэрэгжүүлж чадна.

Сэдвийн дүгнэлт

“Өрхийн санхүү” гэдэг ухагдахууныг өрхийн төсвөөр төлөөлүүлж болох бөгөөд тэр нь үндэсний эдийн засгийн онцгой нэгж болох өрхийн хүрээний орлого, зарлагын нийлбэр цогцыг илэрхийлдэг. Аливаа үйлдвэрлэл хэрэглээг хангахад чиглэдэг бөгөөд улс оронд ч нийтийн хэрэглээг хангадаг хамтын (гудамжны гэрэл, явган хүний болон авто машины зам гэх мэт) хэрэглээ байдаг. Энэ нь нийгмийн хөгжлийг шийдвэрлэх хүчин зүйлийн нэг ч эцсийн дүндээ хүмүүст зориулагдсан байдаг.

Хувь хүн, өрх гэр, аж ахуйн нэгж болон улсын төсвүүд харилцан бие биедээ нөлөөлж байдаг.

Ихэнх судлаачид өрхийн санхүү нь санхүүгийн тогтолцооны суурь болдог ба өрхийн санхүүгээ удирдах хувь хүний шийдвэр макро эдийн засгийн бодлого ямар байгааг илэрхийлээд зогсохгүй, түүнд идэвхитэй нөлөө үзүүлдэг гэдэг дээр үзэл бодол нэгтэй байдаг.

Өрхийн төсөвт хандах 2 хандлага байна. Үүнд:

- Өрхийн эдийн засаг бол жижигрүүлсэн улсын эдийн засаг, улсын эдийн засаг бол томруулсан өрхийн эдийн засаг
- Өрхийн эдийн засаг улсын эдийн засгийн эд эс буюу улсын эдийн засгийг бүрдүүлэгч гэсэн зарчмыг баримтлан аливаа шийдвэр гаргах нь зүйтэй.

Жишээ нь, Өрхийн санхүүг удирдахад хэн яаж оролцох вэ? гэдгийг макро эдийн засагтай харьцуулан шийдвэрлэвэл өрхийн гишүүн нэг бүрийн үүрэг хариуцлага тодорхой болно. Эсрэгээрээ макро эдийн засгийн шийдвэр гаргахад өрхийн түвшинд буулган шийдвэр гаргаж болно. Жишээ нь, Монгол Улсыг нэг өрх гэж үзэж, хөрш болон бусад улс орнуудтай харилцах харилцааг өрх, гэр бүл, хөршүүдтэйгээ харилцах зарчмаар шийдвэрлэж болно. Эдийн засагт төрийн оролцоог эцэг, эхчүүд, хүүхдүүдийнхээ амьдралд оролцох хэм хэмжээгээр тодорхойлж болно.

Өрх, гэр бүлд 3 үеийнхэн амьдардаг. Үүнд: Үр хүүхдүүд, аав, ээж, эмээ өвөө. Эдгээрийг улсын түвшинд харвал, хүүхэд, ажил эрхлэгчид, тэтгэврийн насныхан. Өрх гэрт аав, ээжүүд хүүхдүүдээ өсгөх, сурах, боловсроход үүрэг, хариуцлага хүлээдэг шиг төр мөн ийм үүргийг мөн хүлээх ёстой.

Бататгах асуултууд:

1. Өрхийн төсөв болон аж ахуйн нэгж, улсын төсвийн уялдаа юугаар илэрдэг вэ?
2. Өрхийн төсвийн бүтцийг нэрлэж, хувь хүний болон өрхийн түвшинд ярилцана уу.
3. Өрхийн төсвөө зохиож хөтлөхийн ач холбогдлыг тайлбарлан ярилцана уу.
4. Өрхийн төсвийн удирдлагын аргуудыг нэрлэж, санхүүгийн харьцааны тооцооллыг хийнэ үү.
5. Өрхийн орлого нь зардлаа давсан, зардал нь орлогоосоо хэтэрсэн үед авах арга хэмжээнүүдийг нэрлэж, тухайн үзүүлэлт юу илэрхийлж байгааг ярилцана уу.
6. Өрхийн төсөв зохиоход анхаарах зүйлс болон зорилгын талаар хэлэлцэж, дүгнэлт гаргана уу.